§ 32. ҠАРАҺАҠАЛ – БАЙБУЛАТ СОЛТАН ХӘРӘКӘТЕ

Һәр төрлө вәхши саралар ҡулланыуға ҡарамаҫтан, азатлыҡ хәрәкәте туҡталманы. Рустар, Төркиә – Иран һуғышынан файҙаланып, 1736 йылда Аҙаҡ ҡалаһын яуланы һәм маршал Миних Ҡырымдағы Баҡсаһарайҙы баҫып алып, емерҙе һәм үртәне. Ҡырым ханы рустарҙы үҙ мәмләкәтенән ҡыуып сығара алды. Ошо айҡанлы көнсығыш төрктәр араһында руска ҡаршы өгөт тарала. Соловьев былай тип яҙа: «1738 йылда тынғыһыҙ башҡорттар яңынан ҡуҙғалды һәм Рәсәйгә тоғро

ҡалған мосолмандарҙың ауылдарын үртәне. Петербург хөкүмәте Татищевҡа әмер ебәрҙе. Төркиә хөкүмәте ҡырғыҙ-ҡаҙаҡтарға илселәр ебәргән һәм һәр тарафта сауҙа менән йөрөгән Ҡазан татарҙары ла диҡҡәткә лайыҡлы. Һеҙ ҙә уларға иғтибар итегеҙ». Татищев: «Был илселәр Әстрхан һәм Яйыҡ юлы менән киткәндәрҙер, ә хаттарҙы Ҡазан һәм Өфө татарҙары аша ебәргәндәрҙер, улар Дон тарафында ла казактар араһында ерләшкән, сауҙа менән мәшғүлдәр, тикшереп тороу мөмкин түгел», – тип яуап биргән[293]. Соловьев тағы шуны ла яҙа: «Башҡорттар, бер үҙҙәре русҡа ҡаршы тора алмаясаҡтарын аңлап, ҡаҙаҡ ханы Әбелхәйергә мөрәжәғәт итте һәм уны үҙҙәренең етәксеһе тип таныуын белдерҙе. Әбелхәйер ҙә быға ҡыуанып, башҡорт ҡыҙына өйләнде. Рәсәйгә ҡаршы дошмандарса хәрәкәт итә башланы һәм Ырымбур (Орск нығытмаһы) ҡалаһына яҡынлап, үҙ янына боласы башҡорттарҙы тупланы һәм Рәсәйгә итәғәт иткән башҡорттарҙың малын тартып алып, штраф түләтте. Ырымбур нығытмаһы башлығы майор Останков, ханға кеше ебәреп, боласылар һүҙенә ҡарап, Рәсәйгә тоғро кешеләрҙе яфалама, тип әйттергән. Әбелхәйер быға асыулана һәм, ҡылысын ҡынынан һурып: «Был ҡала минеке, минең өсөн төҙөлгән. Тыңламаған кешенең башын киҫәсәкмен», – тигән. Татищев императрицаға «тағы ла бола башланды» тип хәбәр иткәндә, Ҡараһаҡал исемле бер етәксе ҡулы аҫтындағы хәрәкәт башланғайны.

Ырымбур тирәһен айырым бер өлкәгә әүерелдереп, вәлилек хоҡуғы һәм ҡеүәтле ғәскәр биреп, бер генералды «экспедиция башлығы» итеп тәғәйенләнеләр. 1739 йылдың 17 июнендә был эшкә сиктән тыш яуыз һәм залим рус кенәзе Василий Урусов билдәләнде. Сығышы буйынса ул XVI быуатта көньяҡ Башҡортостанда идара иткән нуғай бейе Урус мырҙа нәҫеленән. Күренекле ата-олаталары рус дошманы булып, Бохара һәм Себер хандары менән берлектә рустарға ҡаршы актив сәйәсәт алып барҙы. Улар хеҙмәтенә инеп суҡынған улдары нәҫеленән килгән Василий Урусов иһә ҡартатаһы мосолманлыҡ файҙаһына күрһәткән ғәйрәтлеккә тиң фанатизм менән русҡа хеҙмәт

итте. Ул Ырымбур ныгытмаһын Үр йылғаһы тамағынан Һаҡмар йылғаһы тамағына күсерҙе. Үр йылғаһында әүәле төҙөлгән ныгытма бынан кире русса «Орск» тип аталды. Ҡаҙаҡ төрктәре уны «Тал ҡала» тип атай ине. Кенәз Урусов был яңы Ырымбур менән Орск, Орск менән ул ваҡыт Верхнеяицк (императрица Екатерина II-нән һуң Верхнеуральск) тип аталған ҡала араһында төрлө ныгытмалар төҙөргә, унан башҡа Уй һәм Тубыл йылғалары буйында бер нисә ҡала һәм ныгытма бина итергә, башҡорттар менән ҡаҙаҡ-ҡырғыҙ араһында аралашыу юлдарын тамам киҫергә бойороҡ алды. Ул был сараларҙы башҡорттар ҡаршылыҡ күрһәткән хәлдә лә бөтә ныҡышмалылыҡ менән тормошҡа ашырасаҡ ине.

Урусовҡа Башҡортостандың эске эштәре менән идара иткәндә лә тулыһынса рус мәнфәғәтен яҡлау сәйәсәтен үткәрергә бойорола. Башҡорт улустарында идара иткән бейҙәрҙе бынан һуң боронғо бейҙәр нәҫеленән булғандар иҫәбенән билдәләү тыйыла. Артабан был вазифаға гел Рәсәй хөкүмәте ихтыярына ыңғай ҡараған шәхестәрҙе генә тәғәйенләп раҫлар булалар[294]. Урусов Рәсәй хөкүмәте ҡөҙрәтен күрһәтеү маҡсатында башҡорт етәкселәре араһынан элек ғәфү ителгән заттарҙы, шул иҫәптән Йыһанғол, Уразай һәм Юлдаш мулла исемле бейҙәрҙе 1739 йылдың 20 авгусында башҡорт күренеклеләрен бергә йыйып, уларҙың күҙ алдында язалаясағы хаҡында иғлан итте. Шулай уҡ Соймонов тигән генерал башҡорттар араһында баш күтәреүсе даирәләрҙе ҡурҡытыу өсөн халыҡҡа бик күп золомлоҡ эшләне. Ҡарт Алдар тарханды тотоп, Минзәләгә алып килеп язаланы.

Ниһайәт, 1740 йылдың март айында Ҡараһаҡал етәкселегендә ҙур күтәрелеш башланды. Ҡараһаҡалдың кем булыуын рус тарихсылары асыҡлай алманы. Сөнки улар үҙҙәрендәге сығанаҡтарҙан ғына файҙалана. Хәлбүки, был заттың кем булыуын Бабажан Манғыттың тарихи әҫәренән һәм башҡорт, ҡарағалпаҡ шәжәрәләренән асыҡларға мөмкин. Ҡараһаҡал – ҡарағалпаҡ ҡәбиләләре араһында үҙаллылыҡты яҡлаған Күсем хан нәҫеленең һуңғы принцтарынан береһе. Исеме – Байбулат (йәиһә Бейбулат) солтан. Күсемдән һуң мөһим роль уйнаған Дәүләтгәрәйҙең ейәне Хәсән солтан бине Ишем Чувектең улы. Туғаны Ишем солтан да ҡарағалпаҡ ханы булараҡ мәғлүм, уның улы, Шәйбәк солтандың әсәһе Ғәйшә ханым тарафынан тәрбиә ителеп, һуңынан Солтангәрәй исеме менән билдәле була. Байбулаттың бер ваҡыт Ургенч вәлийе булып торған атаһы Хәсән солтан оҙаҡ ваҡыт ҡалмаҡ хандарының идара үҙәгендә (ихтимал, аманат сифатында) йәшәгәнлектән, Байбулат та бәләкәй саҡтан ҡалмаҡ телен әсә теле кеүек белгән һәм шуға күрә үҙен ҡалмаҡ принцы тип тә күрһәтер булған. Ул ислам ғилемдәрен йәштән өйрәнә, һуңыраҡ Дағстанға, Ҡырымға, Истанбулға бара һәм унан ҡайтышлай Кубань нуғайҙары араһында ҡала. «Абыҙ», йәғни «хафиз» ҡиәфәтендә Башҡортостанға килеп, Себер юлы башҡорттарына үҙенең кем булыуын аңғарта. Һуңыраҡ Миңлеғол исеме менән Нуғай юлы башҡорттары янына килә һәм ҡайтанан Себер юлы башҡорттары янына китә. Урта Йөҙ ҡаҙаҡ хандары менән мөнәсәбәт урынлаштырып, рустарға ҡаршы баш күтәреү хәрәкәтен киңерәк йәйелдереү менән шөғөлләнә. Соловьев был зат хаҡында түбәндәгеләрҙе яҙа: «Кенәз Урусов 1740 йылдың март айында «Себер юлы башҡорттары араһында бер етәксе килеп сыҡты. Бер мәғлүмәткә ҡарағанда, ул төрөк (йәғни Төркиәнән) имеш, икенсе мәғлүмәткә күрә, Кубандан Гәрәй солтан (йәғни Кубандағы Ҡырым хандары нәҫеленән сыҡкан принц) имеш. Ҡушамат исеме – Ҡараһаҡал. 8 200 ғәскәрем бар, тип һүҙ тараткан. Кубань йылғаһында (төньяҡ Кавказда) йәшәй, ләкин боронғо асыл ватаны Башҡортостан. Хәҙер үҙ йортон рус ҡулынан азат итергә теләй. Йортоноң рустар тарафынан таланыуын ишеткәс, 8 000 Кубань ғәскәре (йәғни нуғайҙар һәм башҡа Кубань мосолмандары), 2 000 ҡалмаҡ һәм 500 ҡырғыҙ менән Башҡортостанға килгән һәм был ғәскәрҙе хәҙерге Эмба (Жим) йылғаһында ҡалдырып, үҙе Себер юлы башҡорттарына барған, һәм башҡорттар уны хан тип иғлан иткән»[295] тип хәбәр иткән».